

२००७ सालको सशस्त्र क्रान्ति तयारीमा नेपाली कांग्रेस

बद्रीनारायण गौतम पि.च. डी.

प्राध्यापक, त्रि. वि. इतिहास केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर

Email: drbngautam@icloud.com

DOI: <https://doi.org/10.3126/hj.v15i1.63980>

सार

प्राचीन कालदेखि नै आर्य र मंगोलमूलका मानिसहरू मिलेर हिन्दु र बौद्ध सभ्यताको संगमस्थल बनाउँदै सवल एवं आत्मनिर्भर मुलुकमा रूपान्तरण गरेको नेपाल विभिन्न जाति र तिनका संस्कृति बिच आपसी अन्तर्क्रिया भएको देशका रूपमा चिनिन्छ। सहिष्णुता र समन्वयको अनुपम उदाहरण प्रशस्तै पाइने नेपालले सानो भए तापनि विश्वमै सबै भन्दा बढी विविधता भएको देशको पहिचान प्राप्त गरिसकेको छ। आधुनिक नेपालका निर्माता पृथ्वीनारायण शाहले विविधता बिच एकता कायम गरी सबै वर्ग र तप्काको साथ सहयोगमा विजय अभियान थालेर योग्य व्यक्तिको कदर गर्ने परम्परा बसाली साधारण रैती दुनियाका छोराहरूलाई कुशल सेनानायक बनाएर एकीकृत राज्य निर्माणमा विशिष्ट योगदान जुटाउने काम गरेकाले सफलता प्राप्त गरेका थिए। उनको निधन पछिका दिनहरूमा उत्तराधिकारीहरूबाट एकीकरण अभियानलाई निरन्तरता दिन खोजे तापनि जनताको साथ सहयोगको महत्त्वलाई उपेक्षा गर्ने काम भएपछि सुरु भएको गुटबन्दीका अन्तमा पारिवारिक राणाशासन स्थापना भएर पारिवारिक निरङ्कुश तन्त्रमा परिणत भयो। राजा र जनता बिच ठुलो पर्खाल लगाइएको अवस्थाभै बनाएका राणाहरूले राजालाई खोपाको देवताभै बनाएर नेपाल र नेपालीको भाग्य विधाताकै शैलीमा शासन गर्न थालेपछि देशभित्र विरोधका आवाजसम्म नै निषेध गरेकाले भारतीय भूभागलाई आधारभूमि बनाएर स्थापना भएको नेपाली कांग्रेस हतियारका बलमा गतिशील राणाशासन फाल्न सशस्त्र क्रान्ति बिना नसकिने निष्कर्षमा पुगेको हो। प्रजातान्त्रिक विधि र पद्धतिको स्थापनाका लागि सशस्त्र क्रान्ति गर्ने निर्णय गरेको नेपाली कांग्रेसले निर्णायक प्रहारका लागि नै भारत केन्द्रित भएर तयारी पूरा गरेको थियो। वी.पी. एवं सुवर्णशमशेरको पहलमा निर्णय गरेर थालेको अन्तिम तयारी क्रममा राजाको वैधानिक नायकत्वमा प्रजातान्त्रिक व्यवस्था स्थापनाको घोषणा गर्नु नै क्रान्ति सफलताको मूल आधार थियो।

शब्दकुञ्जिका : अहिंसात्मक सङ्घर्ष, पार्टी सङ्गठन, सशस्त्र क्रान्ति, सैन्य सङ्गठन, हतियार व्यवस्थापन।

विषयप्रवेश

युवावयमा प्रवेश गर्दा नगर्दै सम्पन्न एवं आत्मनिर्भर राज्य बनाउने सोच लिएका पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नो राज्यका खस, बाहुन, मगर, गुरुङ, ठकुरी आदि विभिन्न जातजातिहरूलाई बिना भेदभाव सेनामा ल्याउने र दमाई, कामी, गाइने, सार्की आदिहरूबाट पनि क्षमता, हैसियत, पेशा अनुरूपको योगदान लिएर देशका सबै वर्गलाई एकाकार बनाएर आधुनिक नेपाल निर्माणको महत्त्वपूर्ण चरण पूरा गरेको पाइन्छ। त्यस क्रममा उनले बसालेको योग्य व्यक्तिको कदर गर्ने परम्परालाई यिनका उत्तराधिकारीहरूले उपेक्षा गर्ने र सामान्य जनताको सहयोग नखोज्ने नीति लिएकाले क्रमशः मौलाएको सत्ता सङ्घर्षमा महत्त्वपूर्ण भारदारहरूको हत्या हुने जुन क्रम सुरु भयो त्यसका अन्तमा कोतपर्व, भण्डारखाल पर्व जस्ता रक्तरेञ्जित घटना घटेर राणाशासनको स्थापना एवं सुदृढीकरणको अवस्था हुन गयो। राजालाई खोपाको देवतामा रूपान्तरण गरेका राणा प्रधानमन्त्री नियम कानून भन्दा माथि रहेर नेपाल र नेपालीका भाग्य विधता बनी मृत्युदण्ड दिने र माफी दिएर जीवन दाता बन्ने अवस्था भएकाले जनताका अधिकार दमित भएर रैतीमा परिणत भए। देशको प्रशासनदेखि सैनिकसम्मका हरेक पदहरूमा

राणाशासकको कृपापात्र बन्नेहरूले मात्र स्थान पाउने भएकाले राणाशासक एवं तिनका आसेपासेहरूलाई रिभाएर कृपापात्र बन्ने चाहना लिएका टाठाबाठाहरूले समाजमा हैकम जमाएर राणाशासनलाई टेवा दिने प्रवृत्ति संस्थागत जस्तै भयो । सेना प्रशासनमा पूर्ण नियन्त्रण कायम गरी राणाशासन चिरस्थायी बनाउन प्रधानमन्त्री सर्वेसर्वा भएर उच्च पद एवं विभागीय प्रमुखहरूमा आफ्नै परिवार नातागोतालाई नियुक्त गर्ने परम्पराले पजनीको रूप लिएपछि राणा प्रधानमन्त्री नै एकछत्र शासक बन्ने अवस्था भयो । राणाशासकका कृपापात्रहरूको आदेश मानेर बेठ वेगारदेखि तोकिएका कर नजराना बुझाउने र दश नङ्गा खियाएर दुईछक खान पाएमा सम्पन्न भएको ठान्दै मुस्कुराउने अवस्थामा रहेका नेपालीहरूलाई विद्रोहको वाणी दिएर राणा विरोधी आन्दोलन हुर्काउन देशभित्र भएका प्रयाससम्म नै कठोर दमनमा परेपछि निरङ्कुश राणाशासनलाई मुलुक बाहिरै सङ्गठित भएर सशस्त्र क्रान्ति नगरी फाल्न नसकिने यथार्थ बोध भएको हो ।

नेपालका राणाशासकहरूका विश्वासपात्र बनेर शासन सञ्चालनमा सघाउने र रिभाएवापत भारदारी समूहमा स्थान पाई आआफ्ना सन्तानलाई भारतीय शहरहरूमा पठाएर शिक्षा प्रदानको वातावरण मिलाउने गर्दै आएका र मध्यम वर्गीय परिवारको स्थान बनाएकाहरूदेखि त्यस्तै परिवारका दोस्रो अर्थात् युवा पुस्ताहरूबाट नेपालमा छिराएका चेतनाका किरणहरूले नै राणा विरोधी प्रारम्भिक गतिविधि हुँदै असङ्गठित-सङ्गठित विद्रोहको परिस्थिति निर्माण गरे । विरोधलाई दमन गर्न थालेका राणाहरूले जनस्तरबाट प्रजापरिषद् नामक सङ्गठन नै खोलेको पाएपछि विरोधीहरूलाई नै समाप्त गर्ने नीति लिएर क्रान्तिकारीहरूलाई मृत्युदण्ड नै दिएपछि देशभित्रबाट गरेका विद्रोह, विरोध सफल नहुने एवं सैन्य बलमा टिकेको राणाशासन शान्तिपूर्ण विरोध, विद्रोहबाट टसमस नहुने स्पष्ट भयो । त्यसपछिका दिनहरूमा भारतीय स्वतन्त्रता आन्दोलन क्रममा प्राप्त अनुभव समेतका आधारमा नेपालबाट राणाशासन समाप्त गर्ने लक्ष्य अनुरूप सङ्गठन निर्माण गरेर क्रियाशीलता थालेका विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला (वी.पी.) एवं राणाशासन समाप्तिका लागि सशस्त्र विद्रोहको तयारीमै उत्रिएका सुवर्णशमशेर विच सुरु भएको संवाद, छलफलका अन्तमा नेपाली कांग्रेस स्थापनाको तारतम्य मिल्ने अवस्था विकसित भयो । शान्तिपूर्ण आन्दोलनको पक्षमा देखिएको नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेस एवं सशस्त्र क्रान्तिको भित्री तयारीमा लागेको नेपाल प्रजातन्त्र कांग्रेसलाई एकाकार गरेर निर्माण गरिएको नेपाली कांग्रेसले प्रारम्भमा सशस्त्र क्रान्तिको विषय नखोलिकनै थालेको तयारीका अन्तमा सशस्त्र क्रान्तिको निर्णय गरेर राणाशासन समाप्तिको लक्ष्य अनुरूप क्रियाशीलता थालेको हो । एक शताब्दीभन्दा लामो अवधि चलेको राणाशासन समाप्त गर्ने लक्ष्य अनुरूप चालेको कदम एवं गरेका तयारी वा कार्यबारे संक्षिप्त प्रकाश पार्ने सोच अनुरूप प्रस्तुत आलेखमा विश्लेषण प्रयास गरिएको छ ।

राजालाई खोपाको देवता बनाएर नेपाल र नेपालीका भाग्य विधाताको स्थानमा रहेका राणाशासकहरूको शोषण, दमनमा पिल्सिएका नेपालीहरूलाई समानित नागरिकको स्थानमा पुऱ्याउन सफल भएको सशस्त्र क्रान्ति २००७ नेपालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलनको अत्यन्त महत्त्वपूर्ण घटना वा शृङ्खला हो । कानूनका निर्माता एवं खारेज कर्ताको भूमिका समेत पाएका राणाहरूको हुकुमी शासन समाप्त पार्ने चहना लिएको नेपाली कांग्रेसले भारत केन्द्रित भएर गरेको तयारीबाटै खासै धेरै अध्ययन विश्लेषण नहुँदा ज्यूज्यानको पर्वाह नगरेका नेपाली तरुणहरूले उत्साह साथ गरेका कार्य एवं निर्वाह गरेका भूमिकाबारे आजको युवा पुस्ता एवं भावी पिढीसम्मले नै थाहा नपाउने सम्भावना बलियो छ । नेपालको राणाशासन यथावत रहेको र क्षमताले भ्याएसम्म दमनका सम्भावित उपाय खोजी टाउको उठाउनै नदिने नीति लिएको अवस्थामा राणाशासन समाप्त गरिछाड्ने अटोट लिएर नेपाली कांग्रेसले गरेका तयारीबारे प्रस्तुत लेखबाट तथ्यगत एवं वस्तुगत जानकारी प्राप्त गर्न सकिने भएकाले महत्त्वपूर्ण हुने आशा गर्न सकिन्छ ।

सैन्य बलमा सुदृढीकरण भएर सामन्तवादी शैलीमा बढेको र दमन एवं आस त्रासमा अल्झाएर हुकुमी शासनमा परिणत भएको राणाशासन समाप्त गरी राजाको वैधानिक नायकत्वमा प्रजातान्त्रिक व्यवस्था स्थापना गर्ने लक्ष्य अनुरूप भारत केन्द्रित भएर सशस्त्र क्रान्ति तयारीमा लागेको नेपाली कांग्रेसका नीति, कार्य, प्रयास, तयारीबारे विश्लेषण प्रयास गरिएको प्रस्तुत गुणात्मक अध्ययनले जनताहरू नै अन्तिम निर्णायक शक्ति हुन भन्ने इतिहास

निर्माणको आधार तयार पारेको छ । विरोधीहरूलाई नै समाप्त गर्ने लक्ष्य लिएको राणाशासनको सम्पूर्ण संयन्त्र क्रियाशील रहेको र आफ्नो शासन जोगाउन हरसम्भव प्रयास गरिरहेको अवस्था पनि पारिवारिक निरङ्कुश शासन फालेर नेपाल र नेपालीको रूपान्तरणको आधार तयार पार्ने लक्ष्य अनुरूप क्रियाशील नेपाली कांग्रेसले तयारी प्रयासबारे विश्लेषण गरेर नेपाली जनता पक्षको इतिहास निर्माणको आधार तयार पार्नु नै प्रस्तुत लेखको उद्देश्य हो । एक शताब्दीभन्दा अगाडिदेखिको निरङ्कुश पारिवारिक शासन विरुद्ध नेपाली जनताले गरेका विद्रोह एवं क्रान्ति प्रयासका विभिन्न पक्षहरूबारे विश्लेषण गर्न विषय अनुसन्धानको आवश्यकता पर्ने भएकाले यस लेखलाई २००७ सालको सशस्त्र क्रान्ति तयारीमा नेपाली कांग्रेसले गरेका कार्य, प्रयास बारेको विश्लेषणमा मात्र सिमाङ्कन गरिएको हो ।

अनुसन्धान विधि

मृत्युदण्डदेखि जीवन दानसम्मको अधिकार पाएको ठान्ने र त्यसै अनुरूपका व्यवहारमा आधारित शासन गर्ने नेपालको राणाशासन विरुद्ध निर्णायक सशस्त्र क्रान्तिको आधार बनाउन लागि परेको नेपाली कांग्रेस र त्यसका क्रान्तिकारी नेता कार्यकर्ताहरूको कार्य, भूमिका विश्लेषण गरिएको प्रस्तुत अध्ययन जनता पक्षको इतिहास निर्माण सम्बन्धित विधि अपनाएर वी.पी. एवं सुवर्णशमशेरको प्रयास व्यवस्थापनमा भएका क्रान्ति तयारीका विविध पक्षहरूको विवरणहरूलाई विश्लेषण गरिएको छ । गुणात्मक अनुसन्धान विधिमा जोड दिई राणाशासन समाप्तिको लक्ष्य लिएका नेपाली तरुणहरूले नेपाली कांग्रेसमा आवद्ध भएर गरेको क्रान्ति तयारी बारे विश्लेषणात्मक प्रकाश पार्ने प्रस्तुत अध्ययन मूलतः प्रकाशित पुस्तक पत्रपत्रिका एवं स्वतन्त्रा सेनानी आदिसँगका अन्तर्वार्ताहरूमा आधारित भएर सम्पन्न गरिएको हो । अध्ययनको मूल विषयवस्तुसम्म पुग्न पृष्ठभूमि तयार पार्दा आवश्यक तथ्य खोज्न र प्राप्त जानकारीहरूको विश्वसनीयता पुष्टि गर्न सहायक स्रोत एवं प्रजातान्त्रिक आन्दोलनका योद्धाहरूका संस्मरण समेतको प्रयोग गर्ने काम भएको छ । कतिपय घटनाक्रम विषयवस्तु उक्त सङ्घर्षका योद्धाहरूसँगका अन्तर्वार्ता एवं भारतीय पत्रपत्रिकाहरूबाट जुटाएर पनि अध्ययन विश्लेषण प्रयास गरिएको यस आलेखले त्यस्ता सामग्रीहरू सहेजेर राखी दिने पुस्तकालयहरूबाट जुटाएका स्रोतहरूको प्रयोग पनि गरेको हो । नेपाली जनता पक्षको जीवन्त कार्य विश्लेषण भएकाले प्राप्त सामग्रीहरूलाई स्थान दिई अध्ययन पूरा गरेपछि सन्दर्भ सामग्री सूचीमा सामग्रीबारे विस्तृत विवरण उल्लेख गरिएको हो ।

तथ्य विश्लेषण

राज्यका सम्पूर्ण स्रोत साधनमाथि पकड जमाएर सम्पूर्ण सुरक्षा निकायको कमाण्डर बनी कानूनको स्रोत समेत भएको निरङ्कुश शासकलाई सशस्त्र क्रान्ति बाहेक अरुबाट समाप्त गर्न नसकिने यथार्थ बोध गरेका वी.पी. ले नेपाल प्रजातन्त्र कांग्रेससँग पार्टी एकीकरण गर्नु अगावैदेखि सशस्त्र क्रान्तिकै गोप्य लक्ष्य अनुरूप तयारी गर्दै थिए । 'सि' वर्गको राणा भएकाले काठमाडौँबाट खेदिएपछि भारतको कलकत्ता पुगेर व्यापारिक प्रतिष्ठान खडा गर्ने महाविरशमशेरलाई पनि आफ्नो पक्षमा ल्याउन चाहन्थे । सनकी र आफ्नो सम्पत्तिमा घमण्ड गर्ने स्वभावका महाविरशमशेर देखावटी आडम्बरसहित महलमा रहने भएकाले भेट गर्ने चाहना लिएका वी.पी. ले प्रयास गरेपछि महाविरशमशेरकै हवेलीमा एउटा मिटिङ्ग निश्चित भयो । साथी गणेशमान सिंहलाई लिएर निश्चित समयमा पुगेका वी.पी. लाई केही लामो समय आफ्नो भन्ज्याङतलको वैठकमा पर्खाएपछि भेटघाट कक्षमा बोलाएका महाविरशमशेरले छोटो भेटघाट एवं वार्तालाप गरे । प्रारम्भमै सहयोग गर्ने प्रतिबद्धता प्रस्ट पारेका महाविरशमशेरले आफ्नो भाइ सुवर्णशमशेर र आफूले मिलेर सहयोग गर्ने निर्णय गरिसकेको र कति रकम दिने भन्ने पनि हामी मिलेरै निर्णय गर्नेछौँ भनेपछि आफ्नो कार्यमा अगाडि बढ्न सक्नुहुन्छ, भन्दै बाटो खोलेपछि, राणाहरूले अहिंसात्मक सङ्घर्ष स्वीकार नगर्ने परिस्थिति स्पष्ट पारी देशभित्र सशस्त्र क्रान्ति गरेर राणा प्रशासन ध्वस्त नपर्दासम्म राणा निरङ्कुशतन्त्र समाप्त गर्न नसकिने निष्कर्ष पनि सुनाइदिए (राणा, सन् २०२३) । राजा त्रिभुवनलाई पनि क्रान्तिको पक्षमा ल्याउने तर्फ सुवर्णशमशेर एवं आफूबाट प्रयास भइरहेको समेत थाहा दिएका महाविरशमशेरको समर्थन पाएपछि पुनः सुवर्णशमशेरसँग भेटेर कुरा गरेका वी.पी. ले आर्थिक स्रोत साधनको

अभाव नहुनेमा विश्वस्त भएपछि मात्र पार्टी एकीकरण प्रक्रियालाई निर्णायक चरणमा लाने काम गरेको जानकारी गणेशमान सिंहबाट पाइएको हो ।

राणा शासन जसरी भए पनि फाल्ने लक्ष्यसहित नेपाली कांग्रेस स्थापना भएको समाचारबाट राणा विरोधी नेपालीहरूमा व्यापक उत्साह जागेर आशा जागेकाले आपसी भेट छलफल चलन थाल्यो । देशका विभिन्न भागबाट पार्टी एकीकरण अधिवेशनका लागि कलकत्ता आएका प्रतिनिधि साथीहरूलाई भेटेर आआफ्ना क्षेत्रमा पुगी सतर्कता साथ सङ्गठन बनाउने, राणा सरकारको उपस्थिति स्थितिबारे गोप्यता साथ बुझेर खबर गर्ने र जमिन्दार एवं किसानको सम्बन्धबारे जानकारी लिई विवरण तयार पार्ने लगायतका काम गर्न भनेका वी.पी. ले सर्वप्रथम आआफ्ना क्षेत्रमा नेपाली कांग्रेसको पहिचान स्थापना गर्नु पर्ने निर्देशन दिए (शर्मा, २०५८ वैशाख १६; श्रेष्ठ, २०६० आषाढ २) । त्यसपछि महाधिवेशनद्वारा पारित घोषणापत्रमा उल्लेखित प्रतिबद्धता अनुरूप नेपाल र नेपालीलाई राणाहरूको निरङ्कुश पारिवारिक शासनको चङ्गुलबाट मुक्त गराउने, खोपाको देवता जस्तो बनाएका राजालाई स्वतन्त्र बनाई उनको संवैधानिक नायकत्वमा जनताको शासन कायम गरी चाकडी चापलुसीको अन्त गरेर जमिनमा किसानको हक कायम गर्न नेपाली कांग्रेसले क्रान्ति गर्न लागेको तथ्य जनतालाई बुझाएर क्रान्ति मार्ग तयार पार्ने निर्देशन दिई विदा गर्ने काम गरे (शर्मा, २०५९ असार २२; दुवे, २०६० जेठ १८) । पहिलो चरणमा काठमाडौं उपत्यका बाहिरका साथीहरूलाई विदा गरेका वी.पी.ले काठमाडौं उपत्यकाका साथीहरूसँग गोप्य वार्ता गरेर काठमाडौंमा क्रान्ति उठाउन गर्नु पर्ने काम एवं अपनाउनु पर्ने सतर्कता बारे सल्लाह परामर्श लिएपछि मात्र विदा गरेका थिए ।

कलकत्ता अधिवेशन सकिएर प्रतिनिधिहरू जतिलाई विदा गरिसकेपछि क्रान्ति बारे परामर्श गरौं भनी सुवर्णशमशेरले बोलाएकाले साथी सुवर्णशमशेरलाई लिएर कनक विल्डिङ स्थित सुवर्णशमशेरको निवास पुगेका वी.पी.ले सतर्कता साथ कुरा थाले । केही क्षणको वार्तालापपछि आर्थिक व्यवस्थापनको प्रसङ्ग आएपछि कोइरालाजी क्रान्ति सम्पन्न गर्न कति रूपैया चाहियला ? भन्ने सुवर्णशमशेरको प्रश्न आएपछि तत्कालै जवाफ दिन नसकेका वी.पी.ले गणेशमान सिंहको मुख तर्फ हेरे तापनि गणेशमान सिंहले पनि केही भन्न सकेनन् । धेरै बजेको कुरा गर्दा भड्किन्छन् कि भन्ने सोचेका दुवै नेताहरू केही बोल्न नसकेको अवस्थामा पुनः खर्च सम्बन्धी सोच बारे अनुमानित धारणा जान्न खोजेका सुवर्णशमशेरले सोधेपछि बोल्न बाध्य भएका वी.पी.ले “कति भन्नु त्यही २०/२५ लाख जति लाग्ला” भन्ना साथ आश्चर्यजनक शैलीमा २०/२५ लाख भन्दै कुरा थालेका सुवर्णशमशेरले के भन्नु भएको तपाईंले त्यतिले पनि क्रान्ति होला र ? प्रतिप्रश्न गरे (सिंह, २०४७) । तबमात्र कुरा सम्हाल्न अग्रसर भएका वी.पी.ले २०/२५ लाख रूपैयाँ भयो भने हातहतियार किन्न पुगिहाल्छ, क्रान्ति थालेर कुनै जिल्ला केन्द्र कब्जा गर्न सकियो भने त्यहीबाट हतियार एवं पैसा प्राप्त गर्न सकिन्छ, भन्ने हिसाबले त्यसो भनेको भनेपछि २०/२५ लाख भन्दा त्यस्तै हो हाललाई म एक करोड दिन्छु, तपाईं आफैँ राख्नु हुन्छ, भने मलाई ७ दिनको म्याद दिनुहोस् विभिन्न बैंकहरूबाट पैसा निकाल्नु पर्छ, होइन मैसँग रहोस् भन्नुहुन्छ भने जतिबेला जति चाहिन्छ, लिएर जानु होला भन्दै उदारता साथ क्रान्तिका लागि दान दिएको स्पष्ट उल्लेख गरेका गणेशमान सिंहले आफूले दिने जति रकम महाविरशमशेरले पनि दिने निश्चय भइसकेको जानकारी समेत दिएको प्रस्ट पारेका थिए (सिंह, २०४७ वैशाख ११) । एक करोड रूपैयाँ भनेको कति हो र त्यसबाट के के गर्न सकिन्छ, भन्ने बारे राम्रो ज्ञान पनि नपाएका वी.पी. एवं गणेशमान सिंहले सुवर्णशमशेरको निवास कनक विल्डिङबाट निस्कँदा नेपालको उज्वल भविष्यको लालिमा देख्दै रोमाञ्चित भएर फर्केको विवरण गणेशमान सिंहसँगको सहयात्रा क्रममा पटक पटक सुन्न पाइएको हो ।

सशस्त्र क्रान्ति गर्ने पर्ने कुरामा सहमत भएपछि सैन्य सङ्गठन बारे पनि कुराकानी थालेका सुवर्णशमशेरले भान्जा थिरवम मल्ललाई वी.पी.सँग भेटाएर सबै जानकारी दिन भने । गल्कोटे राजा भरतवम मल्लले आफ्नै खर्चमा देहरादुन स्थित सैनिक तालिम केन्द्रमा पठाएर सैनिक अधिकृत तालिम दिलाउने चाहना राखेर गरेको अनुरोध स्वीकार गरेका पद्मशमशेरले अनुमती दिएपछि देहरादुनको नौ नम्बर गोरखा राइफलबाट सैनिक शिक्षा हासिल गरेका थिरवम मल्ललाई राणा शासन समाप्त गर्ने योजनामा लागेका मामा सुवर्णशमशेरले बोलाएर

सशस्त्र क्रान्तिका लागि सैनिक सङ्गठन गर्ने र तालिम सम्बन्धी व्यवस्था मिलाउने जिम्मा दिएका थिए (आचार्य, २०५७) । मामाको चाहना बुझेपछि नेपालको जहानिया राणाशासन अन्त गरी नेपाली जनतालाई स्वतन्त्रता प्रदान गर्ने लक्ष्य अनुरूप आफूलाई समर्पित गर्ने निर्णय गरेका थिरबम मल्लले पनि क्रियाशीलता थाले । गोहाटी, दार्जिलिङ, आसाम, कालिङपोङ, देहरादुन, भाक्सु, कलकत्ता लगायतका ठाउँहरूमा गई त्यहाँ बसोबास गरिरहेका भूतपूर्व सैनिक एवं नेपाली तरुणहरू भेटेर आफ्नो सङ्गठन एवं त्यसको लक्ष्य-उद्देश्य बताएर नेपालमा राणा शासन अन्त गरी प्रजातन्त्र स्थापना कार्यमा साथ दिन अनुरोध गरी केही सैनिकहरू र तरुणहरूलाई सहमत गराई तयार पारे (गौतम, २०५५) । यसरी जुटेका सैनिक एवं तरुणहरूलाई सङ्गठित गरी प्रतिज्ञापत्र भराउने, तालिम लगायको व्यवस्था गर्ने र विभिन्न ठाउँहरूमा केन्द्रहरू खोल्ने गर्न थालेका थिरबम मल्ल हतियारहरूको जोहो गर्नेतिर पनि लागे । सुवर्णशमशेरको चाहना भावनाअनुसार काठमाडौँ पुगेर राणाहरूको दरबारको सुरक्षा व्यवस्था, अवस्था आदिबारे अध्ययन गर्न भनी गएका दिलमान सिंह थापा एवं मनबहादुर थापाले पठाएको राणा दरबारको सुरक्षा व्यवस्था बलियो प्रभावकारी नभएकाले काम गर्न सकिन्छ भन्ने जानकारीबाट भन उत्साहित भएका थिरबम मल्ल सैन्य सङ्गठन बलियो पार्न लागि रहेका थिए । बुधसिंह गुरुङलाई मुख्य सहयोगी बनाएर सैनिक शिविर व्यवस्थापन गरेका थिरबम मल्लले प्रकट रूपमा भने मामा सुवर्णशमशेरको व्यापार व्यवसायमा सहयोग पुऱ्याउन खटिरहेको देखाउँदै हिँड्ने, कलकत्ताका ठुला होटलहरूमा आयोजित गोगिया पाशाको शो एवं वलडान्सहरूमा सुन्दरीहरूसँग नाच्ने गरेर विलाशी जीवन बिताउने तरुणको छवि देखाउन खोज्दै असली कार्य गोप्य राख्न खोजेका थिए (सिंह, २०४७ वेशाख ११) । यसप्रकार सैन्य सङ्गठनको कार्य गरिरहेका थिरबम मल्लले मामाको आदेश पाएपछि आफ्ना तर्फबाट थालिएको सैन्य सङ्गठनको मोटामोटी जानकारी दिएर थप हातहतियार लगायतका स्रोत साधनको प्रबन्ध मिलाएमा राणा विरोधी आन्दोलनमा भाग लिन धेरै नेपाली तरुण एवं भूतपूर्व सैनिकहरू तत्पर रहेको स्थिति प्रस्ट पारिदिए ।

सैनिक बलमा टिकेको र विरोधलाई होइन विरोधीलाई नै सिध्याउने नीतिमा चलेको राणाशासनलाई सशस्त्र क्रान्ति बिना समाप्त गर्न नसकिने तथ्य बुझेका सुवर्णशमशेरले आजाद हिन्द फौजमा काम गरेका मेजर पूर्ण सिंहलाई पनि कलकत्ता बोलाएर भेटवार्ता गरी राणाशासन विरुद्ध लड्ने सेना गठन गर्ने जिम्मा दिएका थिए । कलकत्ता चौरङ्गीस्थित आफ्नै घरको सिरानको तल्लामा कार्यालय सञ्चालन गर्न जिम्मा दिएपछि दोस्रो विश्वयुद्ध र आजाद हिन्द फौजमा काम गरेका केही सैनिकहरूसँगै केही तरुण विद्यार्थीहरू जुटाएर एक गोप्य बैठक गर्ने काम भयो (अधिकारी, २०५९) । मेजर दिलमान सिंह थापा मगर, बुधसिंह गुरुङ, मानबहादुर राई, वीरजङ्ग घले, रूपनारायण प्रधान, रामप्रसाद थापा मगर, गुलाबसिंह थापा मगर, ज्ञानबहादुर याक्थुम्बा, छत्रबहादुर राई, दिलबहादुर राई, बाबुलाल मोक्तान, दिलबहादुर क्षेत्री, दानबहादुर क्षेत्री, छत्रिलाल नेपाली आदि भूतपूर्व एवं आजाद हिन्द फौजका सेनानीसँगै निर्मल लामा, डोनस ग्राडदन, श्यामकुमार तामाङ, नरेन्द्र लामा, रामसिंह नेपाली, डिकबहादुर तामाङ, हर्षबर्द्धन लामा, लोकबहादुर राना आदि विद्यार्थीहरू सम्मिलित रहेको उक्त बैठकले एउटा सशक्त क्रान्तिकारी सेना निर्माण गर्ने बारे सहमती गरेर “जनमुक्ति सेना” भनी नामाकरण नै गऱ्यो (तामाङ, २०५६) । मेजर पूर्ण सिंहलाई अध्यक्ष बनाएर गठन गरिएको कार्यदलले सुवर्णशमशेर एवं महाविरशमशेरको आर्थिक अनुदान-व्यवस्थापनमा जनमुक्ति सेनाको सङ्गठन व्यवस्थापन तालिम लगायतको व्यवस्थापन मिलाएर चुस्त दुरुस्त सेना बनाउने भने तापनि सशस्त्र सङ्घर्ष सञ्चालन गर्ने किसिमको प्रगति हुन सकेको थिएन । त्यस्तो स्थिति एवं अवस्थामा दुई कांग्रेस मिलेर एक भएपछि व्यवस्थापनको जिम्मा लिएका वी.पी.लाई सबै कुरा अवगत गराएका सुवर्णशमशेरले पूर्ण सिंह समेतलाई बोलाई भेटवार्ता पनि गराइदिए । पैसा एवं हातहतियारको प्रबन्ध मिलाएर कुशल नेतृत्व सहितको कार्यक्रम भएमा नेपालको राणाशासन समाप्त गर्न कैयौँ नेपाली तरुणहरू स्वयंसेवक बनेर काम गर्न तयार रहेको अवगत गराएका पूर्ण सिंहले जुटाएका जानकारीहरू समेत अवगत गराएर ठोस कार्यक्रम तय गर्न भनेका थिए ।

सैन्य तयारी एवं हतियार सङ्कलन व्यवस्थापनबारे मोटामोटी जानकारी पाएपछि सम्बन्धित पक्षलाई कार्य निरन्तरता गर्न भनेका वी.पी.ले सुवर्णशमशेरसँग बसेर नेपाली कांग्रेसको भावी नीति, रणनीति तयार गरे । प्रकट

रूपमा नेपाली कांग्रेस अहिंसावादी पार्टी रहेको देखाउन अहिंसात्मक आन्दोलनको नीति तय गरेर पार्टी सभापति एवं गान्धीवादी विचारकको छवि देखाउन रुचाउने मातृकाप्रसाद कोइरालालाई जिम्मेवारी सुम्पियो भने निर्णायक क्रान्तिका लागि हिंसात्मक नीति तयार पारेर वी.पी. कोइराला एवं सुवर्णशमशेरले नै सबै जिम्मेवारी लिएर तयारीदेखि व्यवस्थापनसम्मको काम थाल्ने निधो भयो (थापा, २०६९ चैत्र १; शर्मा, २०६० जेठ १७) । महाविरशमशेर एवं सूर्यप्रसाद उपाध्यायलाई प्रमुख सहयोगीको स्थान दिएर वी.पी. एवं सुवर्णशमशेरबाट गोप्य सङ्गठन निर्माण परिचालन गरेर सशस्त्र सङ्घर्ष वा क्रान्तिको लक्ष्य अनुरूप सशस्त्र सङ्घर्षको ज्ञान भएका र सैनिक पृष्ठभूमिका व्यक्तिहरूको साथ सहयोगमा देशका विभिन्न ठाउँ एवं केन्द्रहरूको यथार्थ स्थिति पत्ता लगाउनेदेखि हातहतियार सङ्कलन, ओसारपसार एवं व्यवस्थापन कार्य तीव्र बनाउँदै लाने काम भयो ।

वी.पी. एवं सुवर्णशमशेरको निर्देशनपछि मुक्ति सेनालाई सुदृढ बनाउन लागि परेका पूर्ण सिंह एवं ज्ञानबहादुर याक्थुम्बासँगै थिरबम मल्लले पहिलेका स्रोतहरूलाई पुनः सक्रिय पारेर मुक्तिसेनाको संख्या बढाउने र हतियार सङ्कलन गर्ने गर्न थाले । द्वितीय विश्वयुद्धपछि घर फर्केर बेकारी भएका एवं विदामा आएका गोरखा सैनिक एवं आजाद हिन्द फौजका जवानहरूलाई मुक्तिसेनामा समावेश गर्ने कार्य तीव्र पारेका उनीहरूले राजनीतिक कार्यकर्ता, विद्यार्थी, साधारण गाउँले किसानहरूका साथै केही भारतीय समाजवादी कार्यकर्ताहरूलाई पनि सम्मिलित गरेर क्रान्ति दस्ता तयार पारे (शर्मा, २०५८ वैशाख १५; पन्थी, २०५८ कार्तिक २६) । राणा सरकारको स्रोत साधन सम्पन्न तालिम प्राप्त सेनासँग सङ्घर्ष गर्न आवश्यक सङ्ख्या, हातहतियार आदि निकै कम भएको यथार्थ बोध गरेका वी.पी. एवं सुवर्णशमशेरले काठमाडौंमा पुगेर नेपालका सरकारी सेनालाई आफूतर्फ मिलाउन प्रयास गर्ने निश्चय गरे । पहिला नै आफूले सुन्दरराज चालिसे, प्रेमबहादुर कंसाकार, बाबुकृष्ण शर्मा लगायतलाई उक्त कार्यका लागि काठमाडौं पठाएर प्रयास गरेको, थिरबम मल्ल, दिलबहादुर राई, पूर्ण सिंह, ज्ञानबहादुर याक्थुम्बा आदिका माध्यमबाट पनि आफ्ना प्रभावका मानिसहरू प्रयोग गरेर प्रभाव बढाउन लगाएको र सरकारी सैनिक जितबहादुर लामा एवं बहादुर लामासँग सम्पर्क कायम गरी योजना अनुरूप काम गर्न मनाएर धनबहादुर गुरुङ र दानबहादुर गुरुङलाई संलग्न गराइसकेको जानकारी गराएका सुवर्णशमशेरले थप के गर्दा उपयुक्त होला भनी सल्लाह मागे (आचार्य, २०५७; गुरुङ, २०७६ पौष १६) । जवाफमा उक्त प्रयासलाई निरन्तरता दिन भनेका वी.पी.ले राजा त्रिभुवनसँग सम्पर्क राखी क्रान्तिका पक्षमा ल्याउनसके राम्रो हुन्थ्यो भन्ने कुरा गरेपछि त्यसतर्फ पहल भइरहेको जानकारी दिएका सुवर्णशमशेरले सुन्दरराज चालिसेले राजा त्रिभुवनसँग सम्पर्क सूत्र कायम गरी सहमती लिएको जानकारी पनि दिएर एकपटक पुनर्गठित मुक्तिसेनाको अनुगमन गर्न प्रस्ताव राखे । तुरुन्तै उक्त प्रस्ताव स्वीकार गरेका वी.पी.ले भोलिपल्टैका लागि व्यवस्था मिलाउन भनेकाले हावडास्थित क्याम्पमा बिहानै भेट्ने कार्यक्रम तय भएको जानकारी गणेशमान सिंह एवं श्यामकुमार तामाडबाट पाइएको हो ।

भोलिपल्ट बिहानै पूर्व सल्लाह अनुसार करिब ७ बजेतिर भेट भएका वी.पी., गणेशमान सिंह एवं सुवर्णशमशेरलाई एउटा गाडीमा राखेर हिँडेका थिरबम मल्लले हावडास्थित मुक्तिसेनाको क्याम्पमा पुऱ्याए । पहिला नै त्यहाँ पुगिसकेका पूर्ण सिंह ठाकुर एवं ज्ञानबहादुर याक्थुम्बाले आफ्ना सुप्रिमोलाई स्वागत गरेकै शैलीमा सम्मान दिई परेडको शैलीमा पङ्क्तिबद्ध जनमुक्ति सेनाको समक्ष पुऱ्याएर राखेपछि कासन गर्न थाले । आजाद हिन्द फौजमा काम गरेकाले त्यसैको छाप परेका पूर्ण सिंहले बन्दे मातरम जय माता दि, जय हिन्द भनेर मुक्तिसेनालाई कासन गरेको र त्यही उद्घोष गर्न लगाएको देखेपछि उठेर अगाडि आएका वी.पी.ले मुक्तिसेनाको कासनदेखि उद्घोषसम्म नै एउटा नारा एउटै मन्त्र प्रयोग गर्न निर्देशन दिए । सम्बोधनको प्रारम्भमा नेपाली कांग्रेसको लक्ष्य-उद्देश्य नेपाल र नेपालीको मुक्ति हो भनेका उनले नेपाल र नेपालीलाई पारिवारिक निरङ्कुश राणाशासनबाट मुक्त गरेर सामाजिक आर्थिक रूपान्तरणको आधार स्थापना गर्न गठित जनमुक्ति सेना र क्रान्ति सञ्चालक नेपाली कांग्रेसको एउटै नारा एउटै मन्त्र जय नेपाल हुनेछ भन्दै जय नेपालको उद्घोषबाट नेपाल र नेपालीलाई सङ्गठित पारी क्रान्ति पथमा ल्याउन र निरङ्कुश राणाशासकहरूलाई थरहरी बनाएर परास्त गर्न आह्वान गरी ५-७ पटकसम्म जय नेपालको नारा लगाउँदै दोहोऱ्याउन भनी वातावरण नै गुञ्जायमान बनाइदिए

(तामाङ, २०५८ कार्तिक १२) । त्यसपछि, नेपाली कांग्रेसका हरेक नेता कार्यकर्ताहरूले एक आपसमा भेट्दादेखि कार्यक्रमहरूमा सम्बोधन गर्दासम्म पनि जय नेपालकै सम्बोधन गर्ने, मुक्तिसेनाले दिनचर्याको थालनी जय नेपालबाटै गर्ने र जय नेपाललाई एउटै नारा एउटै मन्त्र बनाउने जुन क्रम सुरु भयो त्यसले नै नेपालीहरूलाई नेपाली कांग्रेसमा समाहित गर्‍यो ।

२००७ सालको क्रान्ति तयारीमा वी.पी.ले घोषणा पत्रमै आफ्नो राष्ट्रिय संस्था अन्तर्गत सङ्गठित भएर स्वेच्छाचारी शासनलाई अन्तिम धक्का दिएर जगैदेखि उखेली दिन जनतालाई आह्वान गरेपछि, नेपाली कांग्रेस नेपालका समस्त जनताको प्रतिनिधि भएकाले आफूलाई किसान वा खेतमा काम गर्नेहरूको एकमात्र प्रतिनिधि र हितैषी ठान्दछ, भन्ने घोषणा गरिसकेका थिए (पोखरेल, २०४०) । त्यसबाट नेपाली कांग्रेस गरिव जनतासमेतको हित चाहने पार्टी हो भन्ने प्रभाव पारिरहेको अवस्थामा सम्पूर्ण क्रान्तिकारीहरूलाई जय नेपालको नारा लगाउन लगाएपछि, नेपाली जनमानसमै व्यापक प्रभाव पर्न गयो । क्रान्ति तयारिमा लागेका नेता कार्यकर्तादेखि क्रान्ति मैदानमा उत्रने मुक्तिसेनासम्मले नै चारतारे झण्डा बोकेर जय नेपालको जय घोष गर्ने क्रम चलेपछि, नेपाली कांग्रेसको पहिचान नै जय नेपाल भएर देशका गाउँबस्तीहरू नै समाहित हुने र नेपाली कांग्रेसको सङ्गठन तयार हुने अवस्था भयो । क्रान्ति कालमा विराटनगरमा स्थापना गरिएको रेडियो नेपालका हरेक कार्यक्रम जय नेपालको उद्घोषबाट सुरु गर्ने, जय जय जय नेपाल... बोलको क्रान्ति गीत नै बनाएर बजाउने, प्रशारण गरिरहने क्रम चलेर क्रान्तिपछि सिंहदरबार परिसरबाट रेडियो नेपालको प्रशारण हुँदा पनि निरन्तरता पायो । क्रान्तिपछि राजाका सम्बोधनका अन्तमा पनि जय नेपाल भन्ने प्रवृत्ति वा प्रचलन चलेर निरन्तरता पाउनेदेखि नेपाल प्रहरी, नेपाली सेनाले पनि जय नेपाललाई नै सलामी नारा बनाउने काम गरे । यसप्रकार मुक्तिसेनाले जय हिन्दको कासन गरेको क्रान्ति मार्गको नारा मन्त्र बनाएर आज पर्यन्त पनि नेपाल र नेपालीको मूल नारा मूलमन्त्र हुने जुन परिवेश तयार पारे त्यसबाटै उनको खुबी क्षमता स्पष्ट हुन्छ, भन्ने पर्दछ ।

अर्कातिर काठमाडौँमा भूमिगत किसिमले बसेर सैनिकहरूलाई क्रान्तिपक्षमा ल्याउने कार्यमा लागि रहेका सुन्दरराज चालिसे लगायतको टोलीले क्रमशः सफलता पाउँदै गएको अवस्थामा मोहनबहादुर थापा नामक एक हवल्दारबाट विश्वासघात गरी राणा सरकार समक्ष पोल खोल्निएकाले काठमाडौँमा व्यापक धरपकड सुरु भयो (प्रधान, २०४७) । सकेसम्म पक्राउ नपर्ने पार्टीको निर्देशन अनुरूप सुन्दरराज चालिसेसमेतका नेताहरू उम्केर भारत पुगेपछि कलकत्तास्थित सुवर्णशमशेरको घरमा वी.पी. लगायतका शीर्ष नेताहरूले बैठक गरेर थालेको छलफलबाट सङ्गठनात्मक तारतम्यका लागि क्षेत्र विभाजन गरेर शीर्ष नेताहरूलाई नेतृत्व दिई क्षेत्रीय कार्यालयहरू खोल्ने निर्णय भयो (गौतम, २०७४) । राजालाई भगवान् विष्णुको अवतार मान्ने नेपाली समाजलाई क्रान्तिका पक्षमा ल्याउन राजा त्रिभुवनको साथ भएमा सजिलो हुने भएकाले प्रयास गरिएको र राजा सहमत भएको अवस्थामा राजालाई काठमाडौँमै रहन दिँदा राणाहरूले समातेर क्रान्ति विरुद्ध प्रयोग गर्ने आशङ्का भएकाले दरबारबाट उम्काएर ल्याउनु पर्ने कुरा उठ्यो । सबै जसो उपस्थित नेताहरू सहमत भएकाले राजालाई उम्काउने तारतम्य मिलाउन कांग्रेसको एकजना महत्त्वपूर्ण नेता काठमाडौँ जानु पर्ने महसुस गरी सुरु भएको छलफलका अन्तमा त्यस्तो महत्त्वपूर्ण कामका लागि आफू बाहेक अरु उपयुक्त नहुने धारणा राखेका गणेशमान सिंहले हुँदै हुन्न ज्यानकै खतरा हुन्छ, भनी नमानेका वी.पी. एवं सुवर्णशमशेरलाई अत्यन्त कठिन साथ मनाएका थिए ।

काठमाडौँ गएर राजा त्रिभुवनसँग सम्पर्क राखी नारायणहिटी दरबारबाट उम्काएर नेपालकै अर्को सुरक्षित ठाउँमा पुऱ्याई त्यहीँबाट राजाको नाममा क्रान्ति गर्ने योजना अवगत गराई राजाको राय बुझेर वी.पी. एवं सुवर्णशमशेर समक्ष शिघ्र जानकारी पठाउने जिम्मेवारी दिएर गणेशमान सिंहलाई पठाउने टुङ्गो लगाएपछि राजा तयार भएमा लाने ठाउँ बारे पनि वी.पी. एवं सुवर्णशमशेरले गोप्य निमन्त्रणा गरे । देशभित्रका सम्भावित ठाउँहरूमध्ये विचार गर्दा काठमाडौँपछि सबैभन्दा धेरै सैनिक शक्ति तैनाथ गरिएको पश्चिम नेपालको रमणीय सहर एवं प्रमुख गाँडा पाल्पा उपयुक्त हुने ठहर गरेपछि त्यहाँको बडाहाकिमका रूपमा रहेका रुद्रशमशेरसँग भेटेर विश्वासमा लिन जरुरी भयो । सुवर्णशमशेरको व्यवस्थापनमा त्यहाँ जाने टुङ्गो भएपछि रुद्रशमशेरका छोरा गोपालशमशेरको

मार्गदर्शनमा भूमिगत शैलीमा पाल्पा पुगेका वी.पी.ले पाल्पाको भूगोल, किल्ला, सैन्यशक्ति अवस्थाको निरीक्षण गरेर जुद्धशमशेरबाट अपदस्त गरेर रोलक्रमबाटै हटाई पाल्पा धपाइएका बडाहाकिम रुद्रशमशेरसँग भेटवार्ता गरी नेपाल र नेपालीको मुक्तिका लागि गर्न थालिएको क्रान्तिमा साथ समर्थन दिन सहमत गराएर फर्किए (राणा, सन् २०२३; शर्मा, २०५५; गौतम, सन् २०१२) । राजालाई उम्काएर पाल्पा पुऱ्याउन सकेमा पाल्पालाई प्रमुख केन्द्र बनाएर राजाका नामबाट क्रान्ति गर्न सकिनेमा विश्वस्त भएका वी.पी.ले रुद्रशमशेरसँग कुरा मिलाएर फर्केपछि राणा सरकारले यथार्थ थाहा नपाओस् भन्नेमा ध्यान केन्द्रित गर्न जरुरी ठाने । सुवर्णशमशेरसँग गोप्य निमन्त्रणा गरेका उनले मातृकाप्रसाद कोइरालालाई पार्टी अध्यक्षका हैसियतले बनारसको कार्यालयमा बसेर गान्धीवादी नीति अनुरूप अहिंसात्मक आन्दोलनका कुरा गर्न दिने र आफूहरूले (वी.पी., सुवर्ण) महाविरशमशेर, सूर्यप्रसाद उपाध्याय आदिको सहयोग लिएर भित्री रूपमा सशस्त्र आन्दोलनका लागि आवश्यक सम्पूर्ण तारतम्य मिलाउने निर्णय गरेर सम्वेदनशील काम गर्ने भित्री टास्कफोर्स निर्माण गरे (शर्मा, २०५५; आचार्य, २०६०; शर्मा, २०५९ असार २२) । मातृकाप्रसाद अन्तर्गतको समूहले बनारसबाट पार्टीका प्रकाशनहरूद्वारा अहिंसात्मक आन्दोलनका पक्षमा वातावरण बनाउने गरेको देखाउने तर आफूहरूको व्यवस्थापनमा सैनिकहरूको सङ्गठन बनाएर गोपनियता साथ सशस्त्र क्रान्ति तयारी तीव्र पार्न थालेका वी.पी.ले त्यसबखत देखाएको सक्रियताले सबै कार्य तीव्रता साथ भएको जानकारी त्यसबखतकै स्वतन्त्रता सेनानीहरूले दिएका हुन् ।

सैन्य गतिविधि बढाइएपछि २००७ साल आषाढ १६ गतेसम्ममा जम्मा गरेका हतियारहरू नेपाली कांग्रेस समक्ष प्रस्तुत गरेका थिरबम मल्लले सिमावर्ती क्षेत्रसम्म पुऱ्याउनु पर्ने जनाएकाले आफ्ना भारतीय राजनीतिक मित्रहरूको सहयोग लिएका वी.पी.ले नेपाल भारत सिमानाका जोगवनी एवं रक्सौलसम्म पुऱ्याइहाले (आचार्य, २०५७; दुवे, २०६० जेठ १८) । राज्यकै स्रोत साधन सम्पन्न सैनिकहरूसँग भिडन्त गर्न धेरै र आधुनिक हतियार चाहिने यथार्थ बुझेपछि आफ्ना भारतीय समाजवादी साथीहरूसँग सल्लाह गरेका वी.पी. ले वर्मामा समाजवादीहरूकै सरकार भएकाले पहल गर्ने सुझाव पाए । त्यसपछि वर्मामा एशियाली समाजवादी सम्मेलन आयोजना गर्ने सम्बन्धमा कुराकानी गर्न भन्दै रङ्गुनमा गएका वी.पी.ले वर्माको समाजवादी सरकारका रक्षामन्त्री उ बा स्वे र प्रधानसेनापति जर्नल नेबिनसँग आफ्नो क्रान्ति योजना लक्ष्य प्रस्ट पारी हातहतियार बारे कुरा गरे । वर्माका नेताहरूबाट सकारात्मक धारणा राख्दै आवश्यक सहयोग उपलब्ध गराउने आश्वासन पाएपछि भारत फर्किएका वी.पी.ले सुवर्णशमशेरलाई सबै जानकारी दिएर सल्लाह गरेपछि थिरबम मल्ल एवं कलकत्ताका समाजवादी तरुण भोला चटर्जीलाई सबै कुरा बुझाएर हातहतियार बारे बुझेर निर्णय लिन भन्दै वर्मा पठाए (परमानन्द, सन् १९८२; चटर्जी, सन् १९६७) । रङ्गुन पुगेका दुवै जनाले वी.पी.को सन्देशसँगै भारतीय समाजवादी नेता जयप्रकाश नारायणले वर्मा समाजवादी दलका सभापति एवं रक्षामन्त्रि उ बा स्वेलाई लेखेको पत्र हस्तान्तरण गर्ने र वर्माको समाजवादी दलका अन्य नेताहरूलाई भेटेर नेपाली कांग्रेसको क्रान्ति योजना र आवश्यकता बारे जानकारी गराएर सहयोग मागे । सबै जसोले सहयोग दिने सहमती जनाएकाले हातहतियारको छनौट लगायतका प्रक्रिया पूरा गरेपछि कलकत्ता फर्किएका थिरबम मल्ल एवं भोला चटर्जीले वी.पी. एवं सुवर्णशमशेरलाई सबै जानकारी दिए । आवश्यक अन्य तयारीपछि महाविरशमशेरको हिमालयन एभिएसन वा एयरवेज कम्पनीको एउटा विमानसहित वर्मा उडेका थिरबम मल्ल एवं भोला चटर्जीले उच्च सतर्कता साथ प्राप्त हतियार उठाएर पटना नजिकै रहेको विश्वयुद्धकालमा बनाएर प्रयोगमा नरहेको विहटा नामक हवाई अड्डामा उतारेर सशस्त्र क्रान्तिको मूल आवश्यकता पूरा गरे ।

आफ्ना भारतीय साथीहरूको सहयोगमा तुरुन्तै जिपमा राखेर देवेन्द्रप्रसाद सिंहको पटनास्थित घरमा पुऱ्याएर सुरक्षित गरेका वी.पी.ले विस्तारै सुरक्षित सेल्टरहरूमा पुऱ्याउने प्रबन्ध मिलाए । यसबाहेक आफ्ना भारतीय मित्रहरूद्वारा सहयोग स्वरूप उपलब्ध गराएका हातहतियारहरू, बंगाली क्रान्तिकारीले बनाएका हातेबमहरू भोला चटर्जीको प्रयासबाट जुटाइएका हातहतियार आदिको प्राप्तिले गर्दा सशस्त्र क्रान्ति थाल्ने अवस्था तयार भयो । त्यसबाहेक पूर्ण सिंह, ज्ञानबहादुर सुब्बा, थिरबम मल्ल, बुध सिंह गुरुड आदिको प्रयास एवं क्रियाशीलताबाट सङ्गठित गरिएका जनमुक्ति सेनाको सङ्ख्या बढाउनका लागि सैन्य सेवामा काम गरेकाहरू देखि युवा

विद्यार्थीहरूसम्मलाई स्वयं सेवकका रूपमा भर्ती गर्ने नीति बनाएर क्रान्ति सुरु गरेपछि, देशव्यापि बनाउने प्रयास अनुरूप काम थालियो । प्रकट रूपमा शान्तिपूर्ण आन्दोलनको पक्षमा वकालत गरिरहेको देखाए तापनि भित्री तहमा सशस्त्र सङ्घर्षको लक्ष्य अनुरूप काम गरेर मुक्तिसैनको गठन, हतियार व्यवस्थापन एवं देशव्यापि रूपमै क्रान्ति संयन्त्र निर्माण गरेका वी.पी.ले निर्णायक सशस्त्र सङ्घर्ष थाल्ने मौका र अवसर खोज्न थाले ।

वी.पी.बाट सशस्त्र सङ्घर्षमै ध्यान केन्द्रित गरेर सुवर्णशमशेर समेतको परामर्श अनुरूप क्रियाकलाप अगाडि बढाएर गणेशमान सिंहलाई काठमाडौँ मिसनको जिम्मेवारी दिएर पठाउने र थिरबम मल्ल लगायतलाई परिचालन गरेर मुक्ति सेना व्यवस्थापन परिचालनसँगै हतियार जुटाउने कार्य गरिएपछि, नेपालको राजनीतिमा एकाएक नयाँ तरंग उत्पन्न भयो । काठमाडौँ मिसनमा गएका गणेशमान सिंहले सुन्दरराज चालिसे, प्रेमबहादुर कंसाकार, बाबुकृष्ण शर्मा आदिको सहयोगमा प्रयास गरेर नेपाली कांग्रेसको योजना र चाहनावारे राजा त्रिभुवन समक्ष जानकारी पुऱ्याएर सैनिक विद्रोह गराउने सुन्दरराज चालिसेको प्रयासलाई साथ सहयोग दिन खोजे । सुवर्णशमशेरको सूत्र प्रयोग गरेका सुन्दरराज चालिसेले राजा त्रिभुवनका सहयोगी दयारामभक्त माथेमासँग सम्पर्क गरेर नेपाली कांग्रेसको योजना तिनै मार्फत राजा त्रिभुवन समक्ष पुऱ्याई जवाफ ल्याइदिन आग्रह गरे (गौतम, २०७४) । दयारामभक्त मार्फत पुऱ्याइएको समाचारको जवाफ तुरुन्त आउँदा पनि खुसी हुन नसकेका उनीहरूले त्यसलाई जस्ताको तस्तै वी.पी. एवं सुवर्णशमशेर समक्ष पठाइदिए । जसमा बाथ रोगले ग्रस्त भएकाले पहाडको बाटोबाट हिँड्न असमर्थ रहेका जनाउ दिएका राजा त्रिभुवनले नेपाली कांग्रेसबाट जसरी भए पनि एक हेलिकप्टरको व्यवस्था गरेर नारायणहिटी दरबारमा उतार्न सकेका खण्डमा जुनसुकै ठाउँमा जान तयार छु भन्ने धारणा रहेकाले राजाको भित्री नियत र चाहना प्रस्ट भएकाले राजा त्रिभुवनले भारत सरकारको साथ खोजेको बुझ्न नेता सिंहलाई कठिन भएन (प्र.नेपाली., २०४५ कार्तिक : १२; सिंह, २०६७; बास्कोटा र शर्मा, २०५५) । तर पनि पार्टीको सर्वोच्च निकायबाट आउने जवाफ वा प्रतिक्रिया कुरेर गोपनियता साथ क्रान्तिका लागि काठमाडौँको तयारीमा लागेका गणेशमान सिंह एवं सुन्दरराज चालिसेवारे कुरा चुहिएपछि गुप्तचरहरूको परिचालन व्यापक भयो ।

राजा त्रिभुवनलाई जसरी भए पनि आफ्नो प्रभावमा लिई नेपाली कांग्रेसको क्रान्तिलाई आफ्नो अनुकूल हुने गरी चल्न दिने-टुङ्ग्याउने भित्री लक्ष्य लिएको भारतीय शक्ति केन्द्रले नेपाली कांग्रेसभित्रका आफ्ना समर्थकहरूबाट हरेक प्रयास एवं कार्यहरूको जानकारी लिइरहेको अवस्थामा गणेशमान सिंह एवं सुन्दरराज चालिसेको गतिविधिबारे काठमाडौँमा कुरा चुहाउनमा दुतावास मार्फत भूमिका खेलेको तथ्य बुझ्न वी.पी.लाई पनि राणा कांग्रेस सरकारको पतनसम्मै पर्खनु पर्‍यो । कुरा चुहिएपछि बढेको प्रशासनिक सरगर्मीले गर्दा काठमाडौँका विभिन्न ठाउँहरूमा आफन्तदेखि शुभेच्छुकहरूका आश्रय लिँदै, हरेक दिन एवं क्षणक्षणमा ठाउँ फेर्दै गरेर क्रियाशील भएका नेता सिंह एवं चालिसेले निकै कष्ट सहनु पर्‍यो । तर पनि सैनिक विद्रोह योजनाको पोल खुल्ने, धरपकड चल्ने भएर सुन्दरराज चालिसे पनि पक्रिएपछि काठमाडौँबाट उम्कने योजना बनाएर भूमिगत शैलमा हिँडेका गणेशमान सिंह पनि नेपाल भारत सिमानाको ठोरी बजार पुगेपछि भोकलाई जित्न नसक्दा पक्रिएर काठमाडौँ ल्याइए (गौतम, २०७४) । त्यसबाट राजा त्रिभुवनलाई उम्काएर पाल्पा लैजाने योजना अवरोध भए तापनि राजाबाट साथ सहयोग पाउनेमा विश्वस्त भएका वी.पी.ले सशस्त्र क्रान्तिको अन्तिम तयारीमा लागेर महत्त्वपूर्ण कार्य प्रबन्ध मिलाउन थाले ।

जनमुक्ती सेनाको गठन एवं हातहतियारको प्रबन्धतर्फ केही प्रगति भएपछि पनि राणा सरकारबाट सुधारतर्फ पहल कदमीको सम्भावना नदेखिएकाले सशस्त्र क्रान्ति बाहेक अरू विकल्प नदेखेका वी.पी. समेतका नेताहरूले अन्तिम निर्णय गर्न ढिला गर्ने नहुने बोध गरे । क्रान्तिसम्बन्धी निर्णय गर्ने प्राधिकारका रूपमा रहेका वी.पी. एवं सुवर्णशमशेरले परामर्श गरेर निर्णायक कदमतर्फ बढ्ने निर्णय गर्न भनी रौतहट जिल्ला नजिकै रहेको भारतको बैरगनिया नामक ठाउँमा नेपाली कांग्रेसको प्रतिनिधि सम्मेलन बोलाइयो । २००७ साल आश्विन १० र ११ गते बैरगनियास्थित एक राइसमिलमा आयोजित उक्त सम्मेलनमा करिब २०० प्रतिनिधिहरूको उपस्थितिमा सङ्घर्षको स्वरूप, थालनी वारे छलफल भयो । हरेक पक्ष माथि गरेको गहन छलफलका अन्तमा तिथि तोक्दा

उत्पन्न हुन सक्ने अवरोधको सम्भावना समेतलाई ख्याल गरेका वी.पी.ले प्रारम्भमा अन्य नीतिगत निर्णय गरेर बढौं भन्ने प्रस्ताव राखेपछि उपस्थित सबैले अनुमोदन गरेकाले अब उप्रान्त आफ्नै देशभित्रबाटै गतिविधि गर्न तत्पर रहेको नेपाली कांग्रेस राणाशासन समाप्त गरी छाड्ने प्रणसहित यथाशिघ्र सशस्त्र क्रान्ति गर्ने निर्णय गर्दछ भन्दै निर्णायक निर्णय गर्ने काम भयो (दुवे, २०६० जेठ १८; थापा, २०६९ चैत्र १)। नेपाली कांग्रेसको विधानले सशस्त्र सङ्घर्ष भन्ने लिखित निर्णय गर्न अप्ठ्यारो पर्ने भएकाले बैरगनियाका निर्णय लिपिबद्ध गर्दा र प्रेश विज्ञप्ति जारी गर्दा सशस्त्र भन्ने शब्द नराखी जुनसुकै उपायद्वारा आन्दोलन गर्ने भन्ने स्वीकार गरिएको उल्लेख गरेका वी.पी.ले अत्यन्त चतुर्याङ्पूर्वक काम गरेका थिए।

सङ्घर्षको निर्णय गरिएपछि त्यसका लागि आवश्यक अन्य निर्णय तर्फ ध्यान केन्द्रित गरेका नेताहरूले निर्णायक सङ्घर्षका लागि विशेषाधिकार प्राप्त नेतृत्व आवश्यक पर्ने तर्फ ध्यान दिई पार्टी सभापति मातृकाप्रसाद कोइरालालाई सङ्घर्ष कालभरि सम्पूर्ण विशेषाधिकार सुम्पने अर्थात् अधिनायककै स्थान प्रदान गर्ने, हातहतियारको सङ्कलन, व्यवस्थापन एवं मुक्तिसेना परिचालनका लागि वी.पी. एवं सुवर्णशमशेरलाई नै सर्वाधिकार प्रदान गरेर वी.पी.लाई पूर्वी नेपालको सर्वोच्च कमाण्डरकै जिम्मा दिने निर्णय गरियो (शर्मा, २०२२; अधिकारी, २०५८; गौतम, २०७४)। त्यसै सम्मेलनले सुवर्णशमशेरलाई सुप्रिम कमाण्डरको जिम्मा दिने, पश्चिमी मोर्चा सम्हाल्न सूर्यप्रसाद उपाध्याय र महेन्द्र विक्रम शाहलाई लगाउने भनेपछि, नेपाली कांग्रेस निर्णायक सङ्घर्षको चरणमा बढ्ने सुनिश्चित भएको थियो। त्यसपछि अन्तमा भावी अवस्था सरल नभएकाले अत्यन्त सतर्कता साथ काम गर्नु पर्नेमा जोड दिएका वी.पी.ले देशका लागि काम गर्ने अवसर पटक पटक नपाइने ऐतिहासिक अवधारणा प्रस्तुत गर्दै नेपाल र नेपालीको रूपान्तरणका लागि काम गर्न समयले दिएको जिम्मेवारी पूरा गर्न क्रियाशील हुँदा जनताको मन जितेर साथ समर्थन लिन र जनतालाई दुःखकष्ट पीडा दिने काम नगर्न निर्देशन दिएर चारतारे ऋण्डा र जय नेपालको उद्घोषलाई मूल आधार मूल मन्त्र बनाएर बढ्न निर्देशन दिएको जानकारी बारा, पर्सा, रौतहट, जनकपुरको स्थलगत अध्ययन क्रममा पाइएको थियो।

यसप्रकार नेपालबाट पारिवारिक राणाशासन अन्त गरिछाड्ने सङ्कल्प लिएका वी.पी.ले क्यान्सर जस्तो घातक रोग लागेर चिकित्सकद्वारा जम्मा दुई साढे दुई वर्षमात्र तिम्रो जीवन छ भन्ने जानकारी दिएपछि पनि मृत्युको पर्वाह नगरी क्रियाशील भएर पार्टी स्थापनापछिका दिनहरूमा प्राप्त अनुभव समेतका आधारमा नीति माथि पुनर्विचार गरेर सुवर्णशमशेरसँग मिलेर पुनर्गठन, एकीकरण गरेर नेपाली कांग्रेस बनाइकन सशस्त्र सङ्घर्षको घोषणा गर्ने चरणमा पुऱ्याइ छाडे। राणाशासनको शोषण दमनबाट पिल्सिएका नेपाली जनताहरूद्वारा त्यसभन्दा अगाडि गरेका विद्रोह प्रयासलाई चर्को दमन गरेका राणाहरूले उठ्नै नसक्ने बनाएकाले प्रजापरिषद, प्रजापञ्चायत, नेपाली नागरिक अधिकार समिति आदि आन्दोलनका शक्तिहरू पनि नेपाली कांग्रेसको आह्वानमा साथ दिएर क्रान्तिपथमा बढेका थिए। नेपालको निरङ्कुश राणाशासन कालमा देशभित्रबाट शान्तिपूर्ण विरोध आन्दोलन सम्भव नहुँदा भारत केन्द्रित भएर आन्दोलनको तयारीमा बढेका वी.पी. ले प्रकट रूपमा सशस्त्र क्रान्तिको लक्ष्य उद्देश्य नदेखाइकन गोप्य रूपमा बढेर बैरगनिया सम्मेलनद्वारा मात्र निर्णायक सङ्घर्ष चरणमा पुगेको उद्घोष गरे। नेपाली जनतादेखि राणा विरोधी आन्दोलन गरेबापत दमनमा परेकाहरू एवं तिनका नातागोतासम्मबाट पनि त्यसमा साथ दिने स्थिति भयो। नेपाली कांग्रेसको उक्त अभियानमा निर्मल लामा लगायतका केही वामपन्थिहरू पनि कांग्रेसी ऋण्डाभित्रै बस्न, काम गर्न तयार भए। कतिपय भारतीय राजनेता चेतनशील परिवार, व्यापारी आदिले पनि साथ दिएर नेपाललाई परिवर्तनको मार्गमा अग्रसर हुने कार्यमा साथ दिन तयार भए। अर्काको भूमि अर्थात् विदेशी भूमिबाट सशस्त्र सङ्घर्षको निर्णय गर्न उचित नभएकाले नेपालभित्रैबाट गतिविधि अर्थात् सङ्घर्ष गर्ने निर्णय गराएका वी.पी.ले त्यसपछि थालेको चिन्तन मनन एवं सुवर्णशमशेरसँग गरेको छलफलका अन्तमा २००७ सालको सशस्त्र क्रान्तिको तिथि निश्चित भएको हो।

निष्कर्ष

विश्व प्रसिद्ध तानाशाहहरूको शासनसँग तुलना गरिएको नेपालको राणाशासन नेपाली जनतालाई मध्य युगिन सामन्ती शैलीमा राखेर राज्यका स्रोत साधनमाथि एकछत्र रजाई गरेर बढेको थियो भने आम नेपालीहरूले

नियतिको देन ठानेर चुपचाप स्वीकार गरेरै बसेको अवस्था थियो । राजा राजेन्द्रको कमजोरीबाट फाइदा उठाएका जंगबहादुरले रानी राज्यलक्ष्मी देवीलाई पनि पन्छाएपछि कमजोर प्रवृत्तिका युवराज सुरेन्द्रलाई राजा बनाएर रिभाएपछि पटकपटक लालमोहर गराई राणाजीको उपाधि धारणा गर्ने, राणा र राजपरिवार बिच वैवाहिक सम्बन्ध कायम हुन सक्ने बनाउने, जस्तोसुकै अपराध गरे पनि राणा परिवारका व्यक्तिहरूले सर्वस्वहरण, मृत्युदण्ड, जातिच्युत आदि सजाय नपाउने, कास्की र लमजुङको श्री ३ महाराजको पदवीसहित प्राणदण्डदेखि माफीसम्म दिन सक्ने पजनी गर्ने, कानुन बनाउने खारेज वा संशोधन गर्ने लगायतका अधिकार प्राप्त गरी नेपाल र नेपालीका भाग्य विधाता एवं सर्वोच्च शासक बन्ने प्रबन्ध मिलाए । परिणामस्वरूप देशका सर्वोच्च वास्तविक अधिनायक बनेका राणा शासकहरूले राजतन्त्रलाई निस्क्रय पारी निरङ्कुश शासन थालेर केन्द्रीकृत प्रशासनिक व्यवस्था मिलाउँदै ब्रिटिश साम्राज्यको कठपुतली बनेर सामान्य जनताको घोर उपेक्षा गरी शोषण दमनमा आधारित शासन व्यवस्था भन्ने पर्ने परिस्थिति सिर्जना गरे । प्रकट रूपमा सुधारका काम गरेको देखाएको भए तापनि व्यक्तिगत फाइदा उठाउने नियत बिना खासै काम नगरेका राणाहरूले केवल परिवारवादलाई प्रोत्साहन दिने र आफ्नो फाइदामा ध्यान दिएर काम गर्ने गरेका थिए । जसको पुष्टिका लागि दास दासी अमलेख गर्न भनी पशुपतिनाथको गुठीबाट ठुलो धनराशी निकालेका चन्द्रशमशेरले अमलेख कार्यमा केही मात्र खर्च गरेर बाँकी आफ्नै सम्पति बनाएको, देशको जमिनको लगत राख्ने भन्दै नापी गराएर विशेष उत्पादनशील र घना जंगलयुक्त जमिन आफ्ना परिवारको विर्ता बनाएको, जुद्धशमशेरले सगुमताका लागि भन्दै कागजी नोट प्रचलन गर्दा जम्मा हुन आएको सुनचाँदी आफ्नै व्यक्तिगत सम्पति बनाएको आदि कार्यहरूलाई लिन सकिन्छ । आफ्ना नातेदारदेखि चाकरीवाजसम्मलाई देशको सम्पति, वन जंगल, जमिन आदि सबै वकस, विर्ताका रूपमा बाँडेका राणाहरूले जनतालाई मध्य युगिन सामन्ती शैलीयुक्त सामाजिक संरचनामा बस्न बाध्य पारेकाले समयको परिवर्तन अनुरूप चेतनशील भएको मध्यम वर्गको तरुण पुस्ताद्वारा सशक्त विद्रोहको निश्चय गरेर सङ्गठन प्रयास हुन गयो । राणा शासककै कोप भाजनमा परेर सपरिवार निर्वासित जीवन बिताउन बाध्य भएको कोइराला परिवारको सन्तान वी.पी. एव. तेस्रो वर्गको राणा उपाधिसहित देखिएका सुवर्णशमशेर बिच समयले मिलाइदिएको तालमेलले गर्दा राणा विरोधी निर्णायक सङ्घर्ष वा क्रान्तिको वातावरण निर्माण सम्भव भएको हो । नेपाली जनताहरूले देश भित्रबाट गरेका विरोध प्रयासलाई राणा सरकारले क्रुरतापूर्वक दमन गरेको अवस्थामा नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेस हुँदै बनेको नेपाली कांग्रेसले देश बाहिरबाट सङ्गठित भएर थालेको सङ्घर्ष प्रयासमा प्रायः सबै जसो असन्तुष्ट नेपालीहरूले साथ समर्थन दिएर निर्णायक सङ्घर्षको परिस्थिति तयार पार्ने काम गरे । त्यसभन्दा अगाडिका प्रयासलाई दमन गरेका राणाहरूले भारतबाट ब्रिटिश शासनको समाप्तिपछिका दिनमा भने वी.पी. एवं सुवर्णशमशेरको व्यवस्थापनमा भएका प्रयास एवं तयारीलाई दबाउन, भाँड्न सकेनन् । आफ्नो मनबाट डरलाई निकालेर क्रान्ति तयारीमा समाहित भएका नेपाली जनताहरूले पनि मुक्ति सेना निर्माण, हतियार व्यवस्थापन, जनसमक्ष क्रान्ति सन्देशको प्रवाहीकरण लगायतका कार्यलाई सफल पारे । परिणामस्वरूप भारत केन्द्रित भएर गरेको सशस्त्र क्रान्ति तयारी सार्थक भएर नेपालबाट राणाशासन समाप्तिको वातावरण निर्माण भएको हो ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

अन्तर्वार्ताहरू

गुरुङ, कुलबहादुर. सशस्त्र सङ्घर्षका योद्धा भूतपूर्व मन्त्रीसँग २०७६ पौष १६ गते चण्डोल काठमाडौँमा ।

तामाङ, श्यामकुमार. २००७ को सशस्त्र क्रान्ति योद्धा मुक्तिसेनासँग २०५८ कार्तिक १२ गते धम्बोजी नेपालगञ्जमा ।

थापा, विश्वबन्धु. वी.पी. का पुराना सहयोगी एवं पञ्चायतकालीन मन्त्री, गाउँफर्क अध्यक्षसँग २०६९ चैत्र १ गते विशालनगर काठमाडौँमा ।

दुवे, भागवत. सशस्त्र क्रान्ति योद्धासँग २०६० जेठ १८ बहुअरी पर्सा ।

पन्थी, निलाम्बर. सशस्त्र सङ्घर्षका सहयोगी सङ्गठकसँग २०५८ कार्तिक २६ गते आवारोड भैरहवामा ।

शर्मा, डिल्लीरमण. सशस्त्र क्रान्ति सहयोगीसँग २०५८ कार्तिक १५ गते तुलसिपुर रूपन्देहीमा ।

शर्मा, श्रीभद्र. सशस्त्र क्रान्ति २००७ का सेनानी एवं भूतपूर्व मन्त्रीसँग २०५९ असार २२ गते कोटेश्वर काठमाडौंमा ।

शर्मा, अनिरुद्र. २००७ सालको सशस्त्र क्रान्तिका सहयोगी सेनानीसँग २०५८ वैशाख १६ गते वर्दघाट-माकर, नवलपरासीमा ।

शर्मा, प्रेमनाथ. सशस्त्र सङ्घर्षका सहयोगी राजनीतिज्ञसँग २०६० जेठ १७ गते माइस्थान वीरगञ्जमा ।

श्रेष्ठ, महेश्वरलाल. सशस्त्र क्रान्ति सहयोगीसँग २०६० आषाढ २ नारायणगढ चितवनमा ।

सिंह, गणेशमान. प्रजापरिषद्देखिकै सक्रिय क्रान्ति योद्धा सर्वोच्च नेता नेपाली कांग्रेससँग २०४७ वैशाख ११ गते चाक्सीवारी काठमाडौंमा ।

प्रकाशित सामग्री

अधिकारी, सूर्यमणि (२०५९). *नेपाली कांग्रेसको इतिहास*. भुँडिपुराण प्रकाशन ।

आचार्य, यज्ञनाथ (२०५७). *शहीद थिरबम मल्ल (गल्कोटदेखि वीरगञ्जसम्म)*. शहीद थिरबम मल्ल मेमोरियल फाउण्डेसन ।

आचार्य, यज्ञनाथ (२०६०). *सुवर्णशमशेर राणा र प्रजातान्त्रिक आन्दोलन*. हेमाद्री शमशेर राणा ।

गौतम, राजेश (२०५५). *नेपालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलन र नेपाली कांग्रेस*. श्रीराम श्रेष्ठ र कृष्ण मुरारी अधिकारी ।

गौतम, बद्रीनारायण (२०५५). *नेपालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलन र नेपाली कांग्रेस*. श्रीराम श्रेष्ठ र कृष्ण मुरारी अधिकारी ।

गौतम, बद्रीनारायण (२०७४). *गणेशमान सिंह र नेपालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलन (वि.सं. १९७२-२००७)*. गणेशमान सिंह फाउण्डेशन ।

गौतम, बद्रीनारायण (सन् २०१२ जुलाई). *राजा त्रिभुवन भारत पलायनको यथार्थ*. कन्ट्रिब्युसन्सन टु नेपालिज स्टडिज. भो. ३९-२, सेन्टर फर नेपाल एण्ड एशियन स्टडिज त्रिभुवन युनिभर्सिटी ।

चटर्जी, भोला (सन् १९६७). *अ स्टडी अफ रिसेन्ट नेपालिज पोलिटिक्स*. दि वर्ल्ड प्रेस ।

तामाङ, श्यामकुमार (२०५६). *जनमुक्ति सेना एउटा नलेखिएको इतिहास*. एकता प्रकाशन ।

परमानन्द (सन् १९८२). *दि नेपाली कांग्रेस सिन्स इट्स इन्सेप्सन*. वि.आर. पब्लिसिङ कर्पोरेसन ।

प्र. नेपाली कांग्रेस (२०४५ कार्तिक). 'श्री ५ त्रिभुवनलाई भगाउने योजना'. *प्र. नेपाली कांग्रेसको समसामयिक बुलेटिन-१३*. प्र.ने.का. केन्द्रीय प्रचार विभाग ।

प्रधान, भुवनलाल (२०४७). *नेपालको जनक्रान्ति २००७*. रुमु प्रकाशन ।

पोखरेल, रामचन्द्र (२०४०). *प्रजातन्त्रका महान सेनानी विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला (संक्षिप्त जीवनी)*. भट्टराई बन्धु प्रकाशन ।

बास्कोटा, पुरुषोत्तम र शर्मा, निरञ्जन (२०५५). *नेपालको राजनैतिक इतिहास*. नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि.वि. ।

राणा, सागरशमशेर (सन् २०२३). *सिंह दरवार राइज एण्ड फल अफ दि राणा रेजिम अफ नेपाल*. रूपा पब्लिकेसन्स इण्डिया प्रा.लि. (सेकेण्ड इडिसन) ।

राणा, सागरशमशेर (सन् २०२३). *किडडम लस्ट नेपाल्स ट्रायस्ट विथ डेमोक्रेसी १९५१-२००८*. रूपा पब्लिकेसन्स इण्डिया प्रा.लि. ।

सिंह, गणेशमान (२०४७). 'सुवर्णजी जस्तो पुरुषोत्तमको अभाव नेपाली कांग्रेसले पूरा गर्न गाह्रो छ'. *प्रभात*. १(२०) ।

संह, गणेशमान (२०६७). *मेरो कथाका पानाहरू खण्ड २*. माथवरसिंह बस्नेत (प्रस्तुतकर्ता). आयाम प्रकाशन प्रा.लि. ।